

ВІДГУК

опонента Бобровник Світлани Василівни

на дисертаційне дослідження *Михайла Юрійовича Рязанова*

на тему «*Правова спадщина у формуванні українського права*», поданого
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю

12.00.01 – теорія та історія держави і права;

історія політичних і правових учень

Актуальність теми наукового дослідження. Динамічний характер сучасного права визначає необхідність не лише обґрунтування можливих шляхів його розвитку, а і звернення до історії становлення та функціонування. Саме теоретико-правові аспекти виникнення права є важливими для з'ясування факторів та причин, що вплинули на процес формування права; визначення ролі суспільства у цьому процесі; обґрунтування закономірностей процесів правоутворення та державотворення; визначення національних особливостей становлення права та процесів правонаступництва. Особливого значення для дослідження проблем формування права належить правовій спадщині, що охоплює аналіз правових традицій та інститутів, правових артефактів та правового досвіду. Аналіз правової спадщини надає можливість дослідити право не лише як інструмент регуляції, а й як знакову систему, що інтегрує правову пам'ять та наступність розвитку права як важливої суспільної інституції.

Означене вище визначає актуальність обраної дисертантом теми, що підтверджується також:

- необхідністю аналізу правової спадщини як чинника правової наступності, ідентичності та нормативної еволюції українського права,

особливо в сучасних умовах трансформаційних, глобалізаційних та євроінтеграційних процесів та подолання негативних наслідків правової спадщини радянського періоду;

- визначення демократичного коріння українського права, що є основою сучасної правової модернізації;

- практичним значенням збереження національної правової самобутності, правової ідентичності та правової культури;

- обґрунтуванням історичних аспектів зовнішніх та внутрішніх складових правової спадщини, що формують уявлення про самостійний характер виникнення українського права як важливий доказ протидії російським «науковим напрацюванням» залежності цих процесів від історії росії;

- необхідністю ідеологічного захисту держави шляхом доведення безперервності правового розвитку та збереження нормативної легітимності формування права;

- важливістю оновлення правової освіти, розвитку публічної влади, реформування судової системи та формування громадянського суспільства;

- обґрунтуванням можливостей поєднати національні традиції та об'єктивні потреби сучасного суспільства;

- необхідністю подолання існуючих концептуальних прогалин процесу формування та функціонування права;

- відсутністю цілісного теоретико-правового пояснення механізмів переходу історичної правової спадщини у сферу чинного права та їх впливу на процеси його легітимації та оновлення;

- обґрунтуванням концепції правової спадщини як багатовимірної системи, що забезпечує послідовність національного правового розвитку та подолання фрагментарності доктринального розуміння правової спадщини;

- необхідністю заповнення теоретико-правових прогалин цілісної моделі переходу спадкових аспектів права у сучасну національну правову систему;

- відсутністю спеціальних комплексних досліджень ролі правової спадщини у формуванні українського права.

Дисертантом докладно визначено аспекти проблеми, які вже були предметом наукового пізнання та проблеми, які ще не стали об'єктом наукової уваги.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертаційне дослідження Рязанова М.Ю. виконано в межах наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія», а саме: наукових тем «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір», «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України», «Правове та соціальне життя України у людиноцентристському вимірі в цифрову еру» та плану науково-дослідної роботи кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія» «Право і держава ХХІ століття: генезис, сучасність, перспективи».

Ступінь досягнення мети дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження визначено з'ясування ролі правової спадщини України у зміцненні національної правової культури; визначення її впливу на формування маркерів української ідентичності та української національної правової системи; розмежування ключових понять правової спадщини та механізмів її трансляції; обґрунтування впровадження правових новацій.

Визначені автором завдання надали можливість повною мірою досягти поставлену мету. Найбільш суттєвого значення, на нашу думку, мають завдання щодо:

- обґрунтування поняття «правова спадщина» та розкриття її сутності;
- визначення ролі правової спадщини у формуванні українського права;
- розмежування понять «правова спадщина», «правовий спадок», «правове надбання» та визначення їх функціонального призначення;
- дослідження процесу трансляції правової спадщини як багаторівневої системи та визначення її ролі у збереженні правової ідентичності;
- визначення ієрархічної структури правової спадщини та ролі правових артефактів у її збереженні;

- класифікації правових артефактів за функціональним призначенням та роллю у правовому регулюванні;
- з'ясування способів взаємодії зовнішньої та внутрішньої правових традицій українського права у правовій динаміці;
- дослідження правової спадщини дохристиянського періоду та особливостей впливу візантійського впливу на українське право;
- аналізу литовського-польського та козацько-гетьманського періодів формування правової системи України;
- визначення особливостей австро-угорської правової спадщини та негативного впливу правового дуалізму та централізації законодавства періоду російської імперії;
- аналізу правової спадщини періодів Української Центральної Ради, Гетьманату, Західноукраїнської Народної Республіки та впливу радянської правової спадщини на трансформацію національної правової системи;
- визначення ролі правової спадщини у збереженні національної ідентичності та з'ясуванні закономірностей розвитку сучасної правової системи України.

Необхідно акцентувати увагу на чіткому розмежуванні *об'єкту* (феномен правової спадщини як явище правової реальності, що впливає на виникнення, еволюцію та перспективи розвитку українського права) та *предмету* дослідження (роль правової спадщини у формуванні українського права).

Об'єктивність отриманих М.Ю. Рязанцевим ідей, положень та висновків обумовлюється застосуванням низки наукових підходів (аксіологічного, антропологічного, герменевтичного, семіотичного, діяльнісного, інтегративного); загальнонаукових та спеціально-наукових методів (історизму, системності, плюралізму, міждисциплінарності, інтегративності, діалектичного методу, системно-структурного, функціонального, порівняльно-правового, соціологічного, формально-логічного методів).

Наукова новизна отриманих результатів обумовлена застосуванням солідної методологічної основи, аналізом різноманітних історичних пам'яток

та документів та використанням джерельної бази, яку складають нормативні документи, монографічні та науково-публіцистичні матеріали (696 найменувань).

Аналіз положень наукової новизни підтверджує висновок, що дисертаційне дослідження М.Ю.Рязанцева є однією із перших комплексних робіт, у яких з використанням досягнень юридичної науки та методів наукового пізнання визначено теоретико-правові засади правової спадщини у формуванні українського права. Особливого значення мають положення та ідеї, обґрунтовані *вперше*, оскільки саме вони визначають авторський внесок у розроблювану проблему.

У роботі:

- з'ясовано вузьке і широке значення правової спадщини у формуванні українського права. Вузьке пов'язується із процесом нормативного оформлення вкорінених у національну свідомість правових смислів, втілених у правових принципах, цінностях, досвіді. Широке постає як поступовий та багаторівневий процес еволюції національного права на основі правової спадщини;

- обґрунтовано виокремлення нерелексивної (внутрішня правова традиція та правовий менталітет) та релексивної (зовнішня правова традиція, юридична наука, правотворча діяльність, правоінтерпретаційна діяльність) форм трансляції правової спадщини, в межах яких виявляються гібридні механізми трансляції;

- сформовано розуміння правової спадщини дохристиянського періоду як системи цінностей, норм і обрядових практик, втілених у регулятивних механізмах;

- обґрунтовано визначення правового артефакту та правової матриці, зовнішньої та внутрішньої правових традицій розвитку українського права;

- означено моделі взаємодії зовнішньої та внутрішньої правових традицій, що відображається у домінації та гібридизації;

- виявлено ієрархічну структуру правової спадщини як сукупність правових артефактів, правової традиції, мови права, правового мислення, правосвідомості, образу права.

Не викликають сумніву і положення, що удосконалено та набули подальшого розвитку. На нашу думку, найважливішими для роботи є можливості усвідомлення та сприйняття правової спадщини, розуміння еволюції українського права, класифікація видів правової традиції, розуміння зовнішньої і внутрішньої правових традицій та їх взаємодії; сприйняття правової ідентичності як системи трьох взаємодіючих елементів - правової культури, правової спадщини та правової традиції; визначення ролі національної правової спадщини у формуванні підґрунтя для розвитку української правової системи, усвідомлення правової традиції як механізму трансляції правової спадщини в щоденну правову практику та інтеграцію європейських стандартів.

Необхідно акцентувати увагу на чіткості формулювань положень наукової новизни та їх значимості для розкриття основних ідей дослідження та визначення їх самостійного та актуального для юридичної науки та практики характеру.

Ступінь апробації положень наукового дослідження полягає у можливості застосування обґрунтованих висновків та пропозицій у правотворчій, науково-дослідній, правозастосовній діяльності та навчальному процесі. Положення дисертації М.Ю.Рязанова достатньою мірою апробовані у *публікаціях* дисертанта, серед яких 21 стаття у фахових наукових вітчизняних та зарубіжних виданнях, 19 тез наукових всеукраїнських та міжнародних конференцій; *доповідях* на кафедрі загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія», де робота була виконана та *доповіді* на засіданні Південного регіонального центру Національної академії правових наук України.

Характеристика структури дисертаційного дослідження та його змістовного наповнення. Структура дисертації М.Ю.Рязанова має логічний

та послідовний характер. Вона складається з чотирьох розділів, що складаються з дванадцяти підрозділів.

Розділ 1 присвячений загальнотеоретичним основам дослідження ролі правової спадщини у формуванні українського права шляхом обґрунтування методологічної основи дослідження, аналізу правової спадщини як культурно-історичного феномену та фактору правового розвитку, з'ясування становлення та розвитку правової спадщини та ролі нормативного факту у формуванні права крізь призму трансляції правової спадщини.

Підрозділ 1.1 забезпечив обґрунтування методологічної основи дослідження. Наголошено на значенні інтегративного праворозуміння для з'ясування багатоаспектності такої соціальної інституції як право, що являє собою не лише систему норм, а і форму соціального досвіду, носія культурної пам'яті, аксіологічного конструкту та способу буття людини у суспільстві (с.40).

Для дослідження феномену правової спадщини використано наступні методологічні підходи: аксіологічний, що надав можливість визначити правову спадщину як систему правових цінностей, які були створені в ході розвитку суспільства та ввібрали передові досягнення юридичної культури людства (с.40-41), застосування антропологічного підходу забезпечило з'ясування ролі людини у створенні та застосуванні правової спадщини, її дослідження як складової правової культури (с.41-43), соціологічний підхід обумовив два напрямки дослідження правової спадщини – суспільного, що забезпечило визначення ролі суспільства у формуванні правової спадщини, та особистісного, що пов'язує цю категорію із якісною характеристикою індивідуального сприйняття права або правовим менталітетом (с.43-44). Герменевтичний підхід став важливим засобом тлумачення змісту історичних артефактів, визначення ролі кожного із них у процесі становлення українського права, дослідження смислових характеристик об'єктів правової спадщини, обґрунтування її визначення (с.44-47). На основі поєднання зазначених підходів пізнання зроблено висновок про можливість формування

цілісного, синтетичного бачення права, що акумулює різні його виміри – нормативний, культурний, моральний, символічний, духовний з метою врахування не лише матеріалізованих форм права, а і глибинних смислів, укорінених у світогляді, правосвідомості, традиціях і символах (с.47).

Важливим аспектом методології є аналіз правової спадщини через праворозуміння. Дисертантом визначено право як цілісну й комплексну систему нормативного регулювання суспільних відносин, що функціонує через правові та державні інститути, відображає ціннісні орієнтири, правові уявлення та правову культуру, слугує формалізованим виразом правової спадщини й правової традиції в межах конкретного соціокультурного простору, що надає можливість простежити механізми його становлення у культурно-правовому контексті (с.47), виокремлено такі ознаки права, як нормативність, системність, інституційність, формалізованість, аксіологічність, спадковість, культурна зумовленість (с.47-49).

Діяльнісний підхід розглядає правову спадщину як різновид творчої діяльності, що включає не лише результат, а й спосіб діяльності. Особливістю методології дисертаційного дослідження є застосування інформаційно-семіотичної концепції, що розглядає правову спадщину як сукупність правової інформації, що нагромаджується, зберігається та передається в суспільстві завдяки розробленій системі знаків (с.50). Значна увага приділена застосуванню системного підходу, що надає можливість дослідити різні сторони правової спадщини – елементну, структурну, функціональну, цільову, історичну (с.50-51) та функціонального підходу, що націлений на виокремлення та характеристику онтологічної, ідентифікаційної, регулятивної, легітимаційної, проєктивної функцій правової спадщини та їх підфункцій (с.50-55).

Важливого значення для отримання об'єктивних знань про правову спадщину мало застосування синергетичного підходу, що дозволив розглянути цю категорію з точки зору самоорганізації систем. (с.57).

Підрозділ 1.2 присвячений характеристиці правової спадщини як культурно-історичного феномену та фактору правового розвитку. Дисертантом досліджено категорію «культура» та її взаємодію із категорією «спадщина»; зроблено висновок про те, що в межах культури право, будучи її частиною, осмислюється як код, що виконує роль джерела смислів і в межах культури формується культурний код права (с.59). Визначено, що право як культурний код формує правову ідентичність, яка передається через код правової культури, що відображений у правовій спадщині. У цьому виявляється цінність правової спадщини – здатність зберігати правові смисли та адаптуватися до нових культурно-правових умов. Таке твердження привело до правомірного висновку про те, що правова спадщина не є статичним набором правових артефактів, а системою правових смислів, що постійно змінюється та оновлюється в контексті соціальних змін (с.60).

Досліджено такі властивості правової спадщини, як віртуалізація (символічні моделі, що фіксуються у правовому менталітеті), системність (поєднання матеріальних та нематеріальних об'єктів), накопичення нових смислів (збереження фундаментальних цінностей правової культури) (с.60-62). Дисертантом з'ясовано внутрішнє вираження правової спадщини як зафіксованих фундаментальних правових цінностей, правил, архетипів і зразків поведінки та її значення; виокремлено систему взаємозв'язків між правовою культурою та правовою спадщиною за допомогою обміну правовою інформацією через знаково-інформаційний вираз (с.63-64). Обґрунтування співвідношення таких суміжних категорій, як спадок і спадщина (с.65-67), спадок і правове надбання (с.68-71), спадок та правовий досвід (с.71-73) надало можливість з'ясувати зв'язки правової спадщини, обґрунтувати соціокультурний та інформаційний підходи до дослідження правової спадщини (с.74-76). Виокремлено виміри правової спадщини, що підкреслюють її багатогранність і структурну складність. Такими вимірами визначено порядок, процес, результат (с.75-78).

Дисертантом, на основі проведеного аналізу правової спадщини як вияву правової культури, обґрунтовано можливість виокремлення наступних її рівнів: онтологічного (усталені цінності, правові архетипи), нормативного (правові норми, звичаї, доктрини), цивілізаційного (інститути, кодифікації, правова практика). Визначено елементи правової спадщини, серед яких зміст спадщини, механізми її трансляції, точки нормативної актуалізації, результат (с.82).

Підрозділ 1.3 визначає форми і механізми трансляції правової спадщини. Дисертантом стверджується, що трансляція правової спадщини є не лише механічним процесом передачі правової інформації, а і складним процесом, що впливає на формування правової культури суспільства та його подальший розвиток (с.85). Виокремлено семіотичний вимір трансляції правової спадщини, досліджено форми трансляції – нерефлексивну (виявляється через внутрішню традицію та правовий менталітет) та рефлексивну (наукова, правотворча та правоінтерпретаційна діяльність). Досить докладно проаналізовано правовий менталітет (с.88-90), роль науки, правотворчості, правоінтерпретації та правової поведінки у трансляції правової спадщини (с.93-100), обґрунтовано поняття трансляції правової спадщини та визначено роль таких її елементів, як збереження історичної пам'яті, селекція релевантних смислів, їх інституційне оформлення та легітимація у вигляді чинних норм, що складають механізм трансляції правової спадщини.

Підрозділ 1.4 присвячено з'ясуванню внутрішньої та зовнішньої традиції у становленні та розвитку правової спадщини. Обґрунтовано визначення правової традиції (с.102), проаналізовано існуючі у сучасній літературі підходи до характеристики цього поняття та його значення для правової спадщини, доведено значення співвідношення внутрішньої та зовнішньої правової традицій для характеристики правової спадщини. Внутрішня правова традиція досліджена через звичаї, стійкість до швидких змін, соціальну практику, правовий менталітет та культурну успадкованість, а зовнішня – через правові ідеї, знання, вчення, правову філософію, правові і моральні

принципи, правові цінності та інститути; з'ясовано способи її взаємодії із зовнішньою правовою традицією – зовнішня може оцінювати внутрішню, може терпимо до неї ставитися, обидві традиції можуть інтегруватися та взаємодіяти, або ж протистояти одна одній (с.106-110); запропоновано способи їх взаємодії – домінація зовнішньої правової традиції над внутрішньою, їх гібридизація та інтеграція (с.109-114). До складових внутрішньої правової традиції віднесено усну передачу знань, локальні звичаї та традиції, традиційні методи вирішення конфліктів, локальні правила та корпоративні норми (с.115-116), досліджено сутність та взаємодію таких форм спадкоємності, як правова традиція і традиція права (с.116-118) та їх особливості у правовій спадкоємності у правовій системі України; визначено зв'язок традиції, духовності та моральності, а також закономірності переходу від правових традицій до правової спадщини. Особлива увага дисертантом приділена рівням взаємозв'язку правової культури, правової традиції та правової спадщини (с.122-123), результатом якого є формування правової матриці.

Підрозділ 1.5 визначає роль нормативного факту у формуванні права крізь призму трансляції правової спадщини. Нормативний факт визначено як ключовий концепт, що показує, яким чином абстрактна правова ідея набуває чинності в конкретному історичному контексті, а також яким способом суспільна свідомість переходить від неформальних регуляторів до формально визнаних норм (с.125); визначено його призначення – слугувати механізмом переходу між правовими парадигмами, забезпечувати спадковість правових моделей, а також інтегрувати зовнішні та внутрішні впливи в єдину правову систему.

Проаналізовано багатовимірну природу нормативного факту та його функції щодо правової спадщини: правового переходу, соціальної легітимації, історичної пам'яті, трансляції (с.125-127). Для кращого розуміння закономірностей розвитку правової спадщини України проаналізовано такі різновиди нормативних фактів, як правотворчі, рецептивні, інституційні,

трансляційні, символічні та цивілізаційні (с.128-130), доведено їх залежність від історичного етапу розвитку державності та обґрунтування формування права у вузькому і широкому смислі, визначено взаємодію трансляції та формування права (с.130-135); запропоновано формулу формування українського права: правова спадщина- це зміст, трансляція- механізм, формування – результат, які утворюють історико-культурний цикл відтворення і оновлення права (с.137).

Розділ 2 націлений на формування морфології правової спадщини, що визначає способи і форми її організації, дозволяє виявити співвідношення універсальних (загальнокультурних) та унікальних, характерних саме для даного суспільства елементів і характеристик. В контексті морфології правової спадщини особливу увагу приділено правовій традиції як формі соціального успадкування та її співвідношенню із правовою спадщиною (с.140-142). Морфологія правової спадщини охарактеризована як трирівнева система, що складається з верхнього рівня, який утворюють основні принципи, які визначають загальний характер і напрям правової системи; середнього рівня, що охоплює законодавчу базу, судову практику, правовий досвід та правові інститути; нижнього рівня, в межах якого ми розглядаємо правову норму як базову форму соціально-санкціонованого загального досвіду (с.143-145). Дисертантом запропоновано авторське визначення морфології правової спадщини як системи правових артефактів, втілених у правових текстах, правових цінностях, правових інститутах, правових процесах і формах, що виконують функцію правової орієнтації людей у суспільстві, використовуючи наявний правовий досвід та юридичну практику (с.146), проаналізовано кожен із складових, яка має відносно самостійний характер та є елементом системи. Виокремлено теорії, що складають концепцію правового ландшафту, серед яких генетичний підхід, екологічний та лімологічний підходи (с.146-149).

Підрозділ 2.2 націлений на семіотичність правової спадщини у її артефактах, На основі поєднання антропологічного та соціологічного підходів

запропоновано сучасну інформаційно-семіотичну концепцію спадщини. Досить докладно досліджено артефакти у аспекті знаків, функцій, ідеї. Артефакт розглядається у технологічному (як процес створення артефактів), прагматичному (як способи їх використання) та культурно-трансляційному (як механізми передачі досвіду) значеннях; серед способів існування артефактів визначено матеріальний, функціональний та семантичний (с.151-154). Акцентовано на подвійній природі юридичних артефактів – з одного боку вони є частиною об'єктивної реальності, існують незалежно від суб'єктивного сприйняття, а з іншого - мають суб'єктивний характер, оскільки відображають специфічні смисли, значення, ідеї, ідеали та естетичні уподобання, які є результатом творчої активності людини (с.155-156). Виокремлено такі аспекти правової спадщини, як знання, ціннісний смисл, регулятивний смисл, знакова система, правові символи, мова права, правове мислення, правова свідомість, образ права (с.158-172). Обґрунтовано інформаційно-семантичне визначення правової спадщини як системи правової інформації, яка зберігається і накопичується в суспільстві за допомогою створюваних у рамках правової системи символів і знаків, і яка відображає сукупність правових норм, цінностей та інтерпретацій, що складають основу правового порядку і регулювання суспільних відносин (с.173).

Підрозділ 2.3 має практичне спрямування і націлений на з'ясування типологічних характеристик та критеріїв класифікації правової спадщини. Дисертантом обґрунтовано поняття класифікації та типологізації, на основі застосування цивілізаційного підходу виокремлено внутрішньоформаційний (розвивається всередині однієї формації та відображає правові особливості певного суспільного устрою), міжформаційний (торкається різних історичних та суспільних формацій) та регіонально-епохальний (має визначений регіональний чи часовий характер) типи правової спадщини; на основі історико-генетичного відходу виокремлено архогенетичний (сформований у первісно-общинний період) та неогенетичний тип, що сформувався на більш пізніх етапах історії; на основі системного підходу виокремлено духовний,

історичний, соціальний, матеріальний типи правової спадщини; за способом комунікації- безпосередню правову спадщину та опосередковану правову спадщину (174-178).

У роботі правова спадщина класифікована на наступними критеріями: суб'єктом діяльності, об'єктом діяльності, способом діяльності, ступенем сформованості та офіційного визнання, ступенем акумуляції та передачі, ступенем оформленості офіційно прийнятих норм (179-182). Виокремлено різновиди правової спадщини залежно від зовнішнього виразу, нормативної ознаки, змісту, інституційної ознаки, галузевої належності (с. 183-187). Особливого значення для українського правового досвіду має критерій генези національної спадщини України, за яким виокремлено правову спадщину дохристиянського періоду, візантійську правову спадщину, правову спадщину Литовсько-польської доби, правову спадщину козацько-гетьманського періоду, правову спадщину України у складі двох імперій, правову спадщину часів української революції 1917-1921 рр., радянську правову спадщину (с. 189-191).

Окрему увагу приділено аналізу таких аспектів морфології правової спадщини, як артефакт, цінність, досвід, суб'єкт (підрозділ 2.4). Артефакт визначено як систему, що позначає мінімальну репрезентативно-конструктивну одиницю штучного світу (с. 193). Досліджено природу, сутність та особливості артефактів як об'єкту правової спадщини. Здійснено класифікацію правових артефактів за їх онтогенезом на соціально-еволюційні, навмисні; за формою на текстуальні, візуально-символічні, звукові, цифрово-кодові; за роллю у встановленні загальнообов'язкових правил на нормативні правові, ненормативні правові, процесуально правові, ціннісно-орієнтаційні, інституційні, концептуально-сміслові артефакти (с. 294-199).

Окрема увага приділена характеристиці співвідношення правових цінностей та цінностей права, що не лише формують аксіологічний каркас правової системи, а й виступають джерелом накопичення правового досвіду, що утворює основу правової спадщини народу (с. 200-204).

Дисертантом досліджено також таку процесуально-когнітивну форму засвоєння й трансляції правових смислів, що акумулюються в індивідуальній та колективній пам'яті як результат практики, правових рішень і ціннісних суджень як правовий досвід. На основі існуючих доктринальних уявлень про правовий досвід обґрунтовано авторське бачення цієї категорії як систематизованих колективних знань, втілених у правових положеннях і здобутих в результаті здійсненої юридичної діяльності (с.207). Правовий досвід класифіковано за способами організації, існування та зовнішнього виразу; нормативним значенням; основними сферами суспільного життя; галузевою приналежністю; особливостями суб'єктів та видів юридичної діяльності, ефективністю правової інформації, ступенем формалізації, територією розповсюдження та способами придбання юридичного досвіду (с.208-209).

Окремо досліджено суб'єкта правової спадщини як носія, транслятора та творця правової спадщини. Суб'єкт розглядається багатовимірно – як правова особа, як втілення правової волі, носія правосвідомості та правової культури, джерело правової активності, як правову цінність. Визначено роль суб'єкта у формуванні зовнішньої та внутрішньої правової традиції, з'ясовано особливості впливу правової еліти на формування правової спадщини (с.211-215).

Розділ 3 визначає генезу формування національної правової спадщини України. Дисертантом виокремлено її етапи, з'ясовано особливості кожного із них та значення для становлення українського права.

Першим етапом формування національної правової спадщини визначено дохристиянський період, основу якого визначено як звичаєвість, язичництво та корпоративно-общинний підхід до врегулювання відносин. Досліджено такі особливості правової спадщини цього періоду, як заснованість на концепції правди, міфологічна спрямованість, вирази національної свободи та справедливості, самоврядування, панування звичаїв, процесуальність, рівність прав чоловіка та жінки у сімейних відносинах, спадковість, підтримка

власності, родова відповідальність, формування інституту злочину, (с.220-236). Дисертантом сформовано концепцію слов'янського права, засновану на ідеї таких демократичних рис, як народоправство, общинне землеволодіння, перевага особистих якостей над походженням, договірна основа сімейного права, двоїстий характер батьківської влади, оцінка злочину за кількістю злої волі, а не за походженням (с.237). Дисертантом детально проаналізовано такі нормативні документи, як договори Русі з Візантією 907, 911 та 944 років, що засвідчили правову зрілість Русі та можливість бути повноправним суб'єктом міжнародного права та склали фундамент традицій договірного права; (с.242-244). Обґрунтованим видається висновок про те, що аналіз дохристиянського періоду надає можливість не лише виокремити його як окрему правову традицію, але і підкреслити його цілісну систему цінностей, норм і ритуалів, втілених у регулятивних механізмах (с.245-246).

Важливого значення для з'ясування еволюції правової спадщини України мало дослідження візантійського періоду її формування та розвитку. Стверджується, що проникненню в Русь елементів візантійської цивілізації сприяли виникнення класового суспільства, формування державності, прийняття християнства, створення церковної організації суспільства та встановлення політичних і культурних зв'язків з Візантією. Визначено найбільш істотні прояви візантійської правової спадщини – формування державної організації суспільства, формування двовір'я, розвиток канонічного права, поява формального нормування поведінки та судове забезпечення порядку, що вплинули на національну правову спадщину. Особлива увага приділена аналізу таких особливостей візантійського права, як стабільність, внутрішня цілісність, динамічність, антропоцентричність, відношення до закону як виразу загальної волі громадян держави, уніфікація права власності, реформування спадкового та сімейно-шлюбного права (с. 248-252). Визначено причини сприйняття Руссю візантійського права у переробленому вигляді та несприйняття процесуального права і візантійської термінологічної системи. З'ясовано зміст і значення таких запозичених візантійських законодавчих

пам'яток, як Еклога (с.255-256), Прохірон, Пандекти, які сприяли формуванню унікального правового простору, де традиційне звичаєве право гармонійно співіснувало з візантійськими правовими традиціями; визначено особливості розвитку правової спадщини, що виникли із запровадженням християнства, наголошено на наявності безсумнівної відмінності систем слов'янського і візантійського права.

Характеризуючи литовсько-польську правову спадщину, дисертант підкреслює двобічний вплив суспільного ладу та правового устрою українських земель на процеси у польській та литовській державах, що було обумовлено спільною правовою традицією, обміном поширених правових норм та інститутів, спільністю мовної групи та можливістю уніфікації правової термінології (с.265-266). Обґрунтовано причини впливу литовсько-польської правової спадщини на право українських земель; досліджено значення таких документів, як Судебник Казимира IV Ягайловича 1468 року, Перший Литовський Статут 1529 року, Віленський привілей 1447 року, Другий Литовський статут 1566 року, Литовський Статут 1588 року для розвитку українського права та визначено вплив на ці документи Руської Правди (с. 269-274). Звернуто увагу на значенні для українського права Магдебурзького права та Люблінської унії 1569 року (с.280-282).

Унікальним етапом становлення українського права визнано козацько-гетьманську правову спадщину, що визначив оригінальний, автентичний український досвід правотворення. На основі з'ясування особливостей козацтва виокремлено такі особливості правового життя, як козацька демократія, народовладдя, правова рівність, козацьке звичаєве право, повага до традицій, інституційне утвердження особистої свободи, визнання правосвідомості в якості джерела права, розвинутість судової системи, консерватизм. З'ясовано значення Конституції Пилипа Орлика як вершини періоду козацького нормотворення (с.296-298).

Етап імперської правової спадщини націлений на визначення впливу на правову спадщину України Австро-Угорщини, що сприяв уніфікації управління

Буковини, Галичини та Закарпаття; кодифікації права та започаткуванню бюрократичного централізму на західноукраїнських землях. Проаналізовано зміст Конституції Австрійської імперії 1849 року, Цісарського патенту 1850 року, Крайового статуту 1861 року, Австро-Угорської Конституції 1967 року та їх вплив на становлення українського права (с.299-304). Зроблено висновок про те, що правовою спадщиною України цього періоду можливо вважати сформовану систему права, часткову децентралізацію державного управління, модернізацію аграрних відносин, реформування освіти, уніфікацію законодавства та судової системи, створення регулярної армії та активізацію кодифікаційних робіт (с.305). Іншим етапом імперської правової спадщини виокремлено період імперської зверхності XIX ст., що відсунув споконвічні слов'янські правові засади та позбавив можливості прогресивного розвитку, хоча в цей період були створені умови для сприйняття правовою системою римської правової спадщини, яка стала основою для розвитку місцевого права. Суттєвим був вплив європейської правової традиції, отримала розвиток юридична наука, відбулася систематизація законодавства, заповнені прогалини правового регулювання, створено кодифіковані акти, збережені місцеві системи права. Однак, зроблено висновок, що ці зміни були спрямовані на збереження імперських інтересів, а в юридичному просторі функціонували два типи правових культур- традиційна, що засновувалась на селянському звичаєвому праві та модерністська, що базувалась на нормах законодавства (с. 325).

Правова спадщина часів української революції 1917-1921 років охарактеризована як юридичне оформлення нових політичних обставин, закріплення основ автономії, суверенітету та визнання України як самостійної держави. Проаналізовано кожен із чотирьох Універсалів Української Центральної Ради, кожен з яких відображав етапи становлення державності та зміни політичної ситуації (с. 331-333); Конституцію УНР 1918 року; діяльність Центральної Ради, націлену на становлення незалежної державності. Окрема увага приділена аналізу правової спадщини часів Гетьманату, що стала

важливим етапом у створенні правової системи, адже тимчасові закони Скоропадського вплинули на важливі сфери суспільного життя – управління державним апаратом, проведення судових реформ, регулювання аграрних відносин та визначення правового статусу громадян. Досить докладно проаналізована правова спадщина періоду ЗУНР та Директорії (с.338-349).

Окремий підрозділ присвячено аналізу радянської правової спадщини, яка і донині має певний вплив на функціонування українського права. Наголошено на таких аспектах правової спадщини, як марксистко-ленінська методологія, розвиток позитивізму як єдино вірного сприйняття права, забезпечення командно-адміністративної системи, заідеологізованість, домінування правоохоронних органів. Проаналізовано основні нормативно-правові акти радянського періоду та з'ясовано еволюційний характер правового регулювання в межах цього періоду, досліджено роль основних наукових шкіл у становленні юридичної науки. Обґрунтовано висновок про те, що, не зважаючи на негативний вплив радянського періоду на розвиток демократичних традицій українського права, все ж були наявними у національній правовій системі потенційно позитивні елементи правової культури (с.368).

Розділ 4 розкриває роль правової спадщини як основи розвитку українського права. Досить докладно проаналізовано особливості правосвідомості та її вплив на правову спадщину, з'ясовано основні види деформацій правосвідомості та їх негативний вплив на національний менталітет. Проаналізовано основні концепції менталітету та його співвідношення з ментальністю (с.373-377), визначено вплив менталітету та релігії на становлення традицій правового розвитку України та форми їх прояву у сучасній правовій системі (с.381-382). Наголошується на необхідності в процесі вдосконалення українського права не заміщувати, а враховувати національні особливості правової культури, що забезпечить не механічне перенесення іноземних моделей, а їх критичну інтерпретацію в

координатах історичної пам'яті, традиційної мови права, ціннісного фонду і ментальних установок, притаманних українському суспільству (с.387).

Підрозділ 4.2 присвячено історичній еволюції та сучасній інтерпретації правових інститутів в контексті формування українського права. Наголошується на багатовимірності поняття «правовий інститут», визначені процеси інституціоналізації, запропоновано власне бачення властивостей правового інституту; факторів, що спричиняють їх формування, та впливу на цей процес складних історико-політичних обставин. На прикладі інститутів парламентаризму, оподаткування та кримінального покарання продемонстровано динаміку еволюції правових інститутів, вплив правових артефактів та правової спадщини на цей процес (с.395-404). Обґрунтовано висновок про те, що утвердження та трансформація українських правових інститутів пов'язані з еволюцією становлення та розвитку українського права впродовж різних історичних періодів (с.407).

З'ясуванню особливостей правової спадщини та правової культури в умовах глобалізації присвячено підрозділ 4.3 дисертаційного дослідження М.Ю.Рязанова. На основі узагальнення доктринальних підходів до визначення правової культури, дисертант обґрунтовує власне бачення цієї категорії як результату реалізації послідовної правової ідеології, що функціонує в межах правової системи суспільства та ґрунтується на національній традиції (с.410) та визначає взаємодію правової культури з правовою традицією. Підкреслюється, що особливого значення ця взаємодія набуває з огляду на процеси глобалізації та акультурації. Наголошуючи на позитивних моментах цих процесів, дисертант стверджує, що в процесі інтеграції національної правової системи у міжнародний правовий простір необхідно зберігати специфіку національної правової культури через осмислення і збереження правової спадщини (с.423).

Особливого значення для формування правової спадщини має професійна правова культура, якій властивий більш високий рівень знання і розуміння правових явищ. Дисертантом наголошено на плюралізмі доктринальних

підходів до визначення професійної правової культури (с.424-428) та акцентовано увагу на її багатоаспектності, прогресивно-ціннісному характері та визначальній ролі у функціонуванні та розвитку основних складових правової системи суспільства. Професійна правова культура досліджена в аспекті взаємодії з правовою спадщиною та відповідно до існування правових цінностей, однією з яких є право. Дисертантом наголошується, що оскільки правові цінності характеризують певне суспільство, то їх вивчення потребує врахування особливостей конкретної державності, певного історичного етапу та менталітету народу. Тому професійна правосвідомість пронизує все сфери правової діяльності та відображає особливості і специфіку професійних інтересів. Проаналізовано умови та фактори формування професійної правосвідомості, серед яких певний рівень суспільної та правової культури, наявність професійної підготовки, розвиток правничої освіти, повага до загальнолюдських цінностей, забезпечення балансу між теоретичними знаннями та практичними навичками. Зазначено, що саме професійний юрист переводить правову спадщину у певну форму, забезпечуючи її адаптацію до сучасних викликів (с.446).

Висновки до дисертації відображають основні її ідеї та положення, що слід оцінити як вагомий внесок дисертанта у розвиток уявлень про роль правової спадщини у формуванні українського права.

Відсутність порушення академічної доброчесності. Аналіз тексту дисертації свідчить про те, що робота М.Ю.Рязанова містить результати його особистих наукових досліджень. У дисертаційному дослідженні наявні посилання на джерела інформації. У дисертації не виявлено ознак порушень стандартів академічної доброчесності – академічного плагіату, самоплагіату, фабрикації чи фальсифікації.

Разом з позитивною оцінкою рецензованої роботи необхідно наголосити на певних зауваженнях і побажаннях, які об'єктивно властиві будь-яким творчим науковим працям та обумовлені складністю обраного предмету.

1. Одним із цікавих концептуальних положень дисертації є введення поняття правової матриці, через яке автор прагне охопити взаємозв'язок правової культури, правової спадщини та правової традиції. Водночас у тексті роботи правова матриця постає передусім як концептуальна модель та аналітичний інструмент, що дає змогу описати взаємодію цих елементів. У зв'язку з цим потребує чіткішого визначення, чи розглядається правова матриця як система у строгому теоретико-методологічному значенні, чи радше як узагальнююча конструкція для опису динамічних зв'язків у правовій реальності. Більш виразне окреслення її системоутворюючих ознак, критеріїв цілісності та внутрішньої структури підсилила б цей фрагмент роботи.

2. Окремої уваги заслуговує теза про формування правової спадщини. Це положення є цікавим і має помітний науковий потенціал. Водночас воно потребує чіткішого пояснення. Не зовсім зрозуміло, у якому саме значенні автор вживає поняття “формування правової спадщини”: чи йдеться про її історичне накопичення, відбір, інтерпретацію, закріплення у правовій культурі, чи про інший спеціально окреслений процес. Точніше визначення цього положення зробить відповідний фрагмент дисертації більш зрозумілим і концептуально чітким.

3. Одним із важливих здобутків дисертації є розгляд автором формування права у вузькому (нормативному сенсі), та у широкому значенні, тобто як процесу, що відбувається крізь призму трансляції правової спадщини, правової культури, правової пам'яті та історичної тяглості. Разом із тим, у процесі захисту доцільно виразніше розмежувати вузьке і широке розуміння процесу формування права. Більш рельєфне розмежування цих двох рівнів аналізу дозволить переконливіше показати, яким саме є місце правової спадщини у формуванні права.

4. Позитивно оцінюючи звернення автора до інтегративного праворозуміння як методологічної основи дослідження, зазначимо, що інтегративний підхід обґрунтовано заявлений як такий, що дозволяє вийти за межі вузького нормативізму й охопити культурні, аксіологічні, семіотичні та

антропологічні аспекти права. Разом із тим, потребує чіткішої демонстрації, у чому саме полягає додатковий пояснювальний ефект інтегративного праворозуміння порівняно з іншими використаними в дослідженні підходами. Це дозволить чіткіше окреслити власну методологічну позицію автора.

5. Оригінальним фрагментом дисертації є розробка концепції нормативного факту та його класифікації. Це положення має безперечну евристичну цінність. Водночас відповідний фрагмент потребує більшої методологічної визначеності у розмежуванні видів нормативного факту та його функцій. У нинішньому вигляді класифікація виглядає перспективною, але потребує чіткішого визначення критеріїв, на яких вона побудована.

6. Існують певні розбіжності у характеристиці методологічної основи дисертації у вступі та підрозділі 1.1. У вступі чітко окреслено наукові підходи та рівні методів дослідження. Однак, у відповідному підрозділі визначено зміст і значення для дослідження обраного дисертантом предмету аксіологічного, антропологічного, соціологічного, синергетичного, герменевтичного, діяльнісного, системного та функціонального підходів до наукового пізнання, що розцінюється нами абсолютно позитивно, однак з'ясування значення методів дослідження практично залишилося поза увагою дисертанта.

Проте висловлені міркування та положення мають скоріше дискусійний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації М.Ю.Рязанова. Представлені наукові результати, обґрунтованість висновків та пропозицій дисертанта сумнівів не викликають.

Загальний висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам. На підставі викладеного вважаємо, що дисертаційна робота *Рязанова Михайла Юрійовича* на тему «*Правова спадщина у формуванні українського права*», подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, вміщує новаторський підхід до розв'язання важливої теоретико-прикладної проблеми – з'ясування ролі

правової спадщини у формуванні українського права. За актуальністю, змістом, обсягом, науковою новизною, теоретичним і практичним значенням, оформленням та повнотою викладу в опублікованих наукових працях відповідає вимогам Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 року № 1197, Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261, Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. № 40, а її автор – Рязанов Михайло Юрійович за результатами позитивного публічного захисту заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Опонент:

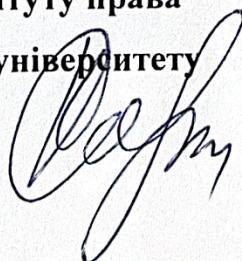
доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри теорії та історії права та держави

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

Світлана БОБРОВНИК

Підпис засвідчую
Вчений секретар НАЧ
КАРАУЛЬНА Н.В.
12.05. 2026 р.

